

УДК 316.26:316.323.6

ВАЛЕРІЙ КАЗАКОВ,

кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник відділу історії і теорії соціології Інституту соціології НАН України, Київ

Ідеальний тип у творчості Карла Маркса та Макса Вебера

Анотація

У статті здійснено спробу нового поглибленого прочитання і розуміння Марксової теорії капіталізму (капіталістичного суспільства), викладеної у “Капіталі”. Це завдання передбачає, по-перше, звернення до теорії ідеальних типів Вебера, встановлення причин необхідності їх конструювання, виявлення головних якісних характеристик; по-друге, метааналіз (метатеоретизування) на базі зовнішньоінтелектуального варіанта метатеорії (за Рітцером), спрямованого на отримання поглибленого соціологічного знання, та звернення до інших академічних дисциплін, зокрема політичної економії. Базові категорії теорії Маркса (“капітал”, “капіталізм”, “капіталістичний спосіб виробництва” та ін.) у його дослідженні виконують роль ідеальних типів, сконструйованих на підставі припущень та уявлень (наприклад, урівноваженості попиту та пропозиції, продажу товарів за їхньою собівартістю, еквівалентного обміну тощо). Вони утворюють цілісну взаємопов’язану систему, яка є не знанням про об’єктивну реальність (капіталізм, капіталістичне суспільство тощо), а лише засобом виробництва цього знання.

Ключові слова: *ідеальний тип, капітал, капіталізм, Маркс, об’єктивна реальність, знання, засіб пізнання, “капіталізм узагалі”, утопія, виробництво знання, суб’єктивна значущість, фантазія, кількісна повторюваність*

ВАЛЕРИЙ КАЗАКОВ,

кандидат социологических наук, старший научный сотрудник отдела истории и теории социологии Института социологии НАН Украины, Киев

Идеальный тип в творчестве Карла Маркса и Макса Вебера

Аннотация

В работе предпринята попытка нового углубленного прочтения и понимания Марксовой теории капитализма (капиталистического общества), изложенной в “Капитале”. Эта задача предполагает, во-первых, обращение к теории идеальных типов Вебера, определение причин необходимости их конструирования, выявление их основных качественных характеристик; во-вторых, метаанализ (метатеоретизирование) на базе внешнеинтеллектуального варианта метатеории (по Ритцеру), направленного на получение углубленного социологического знания, и обращение к другим академическим дисциплинам, в частности к политической экономии. Базовые категории теории Маркса (“капитал”, “капитализм”, “капиталистический способ производства” и др.) в его исследовании выполняют роль идеальных типов, сконструированных посредством допущений и предположений (например, уравновешенности спроса и предложения, продажи товаров по их себестоимости, эквивалентного обмена и т. п.). Они образуют целостную взаимосвязанную систему, которая является не знанием об объективной реальности (капитализме, капиталистическом обществе и т. п.), а лишь средством производства такого знания.

Ключевые слова: *идеальный тип, капитал, капитализм, Маркс, объективная реальность, знание, средство познания, “капитализм вообще”, утопия, производство знания, субъективная значимость, фантазия, количественная повторяемость*

VALERII KAZAKOV,

Candidate of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of History and Theory of Sociology, Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv

An Ideal Type in Karl Marx's and Max Weber's Works

Abstract

The paper is centred around an in-depth reading and understanding of Marx's theory of capitalism (capitalist society), expounded in his seminal work "Capital". This task involves the following steps: first, referring to Weber's ideal type theory, outlining the core qualitative characteristics of ideal types and identifying reasons for their construction; second, undertaking a meta-analysis (metatheorising) on the basis of external intellectual variant of metatheory (in Ritzer's terms) aimed at gaining in-depth sociological knowledge of this subject; then, referring to other academic disciplines, political economy in particular. The basic categories of the Marxian theory — such as "capital", "capitalism", "capitalist mode of production" — perform the role of ideal types constructed through assumptions and suppositions (e. g., supply and demand equilibrium, selling commodities at their value, equivalent commodity exchange, etc.). These categories constitute an integral complex system, which, however, is not the knowledge of an objective reality (i. e., capitalism, capitalist society, etc.). Rather, it should be regarded as a means of producing such knowledge.

Keywords: *ideal type, capital, capitalism, Marx, objective reality, knowledge, a means of cognition, "capitalism in general", utopia, knowledge production, subjective importance, fantasy, quantitative repeatability*

У працях, присвячених соціології Макса Вебера, включно з підручниками, належну увагу приділяють проблемі співвідношення його наукової творчості з науковою спадщиною Карла Маркса. Оцінки цього співвідно-

шення — навіть у рамках якихось наукових стандартів — вельми різноманітні й навіть протилежні.

З одного боку, згадують полеміку Вебера з марксизмом і стверджують, що “Вебер, поза сумнівом, воював і з К.Марксом” [История социологии, 1999: с. 231]. П.Гайденок, зокрема, пише: “Метод *ідеального типізування* розроблявся Вебером у прямій полеміці з історичною школою та в непрямої — із К.Марксом” (курс. мій. — В.К.) [История социологии, 1999: с. 230]. У ширшому плані одна із точок зору, наявних на Заході, полягає в тому, що Вебер “*спростував* матеріалістичне розуміння історії й довів пріоритет етичних та релігійних чинників у світовій історії” (курс. мій. — В.К.) [Философский словарь, 1989: с. 82]. На Заході навіть зустрічається думка, “що антимарксизм був справжньою професією Вебера” (докл. див.: [Гайденок, 1991: с. 32]). Гадаю, в рамках протиставлення Вебера і Маркса найбільш зважену позицію посів Е.Гіденс: “Подібно до інших мислителів тієї епохи Вебер намагався зрозуміти характер і причини соціальних змін. Маркс справив на нього вплив, однак Вебер посідав вельми критичну позицію з приводу найважливіших положень марксистської теорії. Матеріалістичне розуміння історії було ним *відкинуто*, і класовому конфлікту він відводив меншу роль, ніж Маркс. На думку Вебера, економічні чинники важливі, але ідеї та цінності справляють такий самий вплив на процес зміни суспільства” (курс. мій. — В.К.) [Гидденс, 2005: с. 27].

З іншого боку, висловлюються більш обережні та різнобічні судження. Так, автори навчального посібника “Західна соціологія” (1997) пишуть про “значні розбіжності” між Марксом і Вебером і що в рамках Веберової критики на адресу “всезагальностей” головним об’єктом був Маркс. При цьому вони зазначають: “Нерідко можна зустріти твердження, буцімто Вебер, намагаючись спростувати Маркса, пояснив процес економічного розвитку впливом релігії. Проте за своєю суттю думка Вебера полягає в іншому” [Громов и др., 1997: с. 110–111]. Понад те, вони відзначають, що, за “власним зізнанням Вебера, велике значення у формуванні його мислення мали праці К.Маркса, що спонукали його до дослідження проблем виникнення та розвитку капіталізму. Взагалі він відносив Маркса до тих мислителів, котрі найсильніше впливали на соціально-історичну думку ХІХ–ХХ століть” [Громов и др., 1997: с. 100].

Дуже цікаву позицію з цієї проблеми обрав Дж.Ритцер. Він, зокрема, пише: “...багато в чому теорії Маркса відводилася негативна роль у вченні Вебера. Проте з іншого боку Вебер працював у марксистських традиціях, намагаючись поповнити теорію Маркса. Також у теорії Вебера було чимало вихідних положень вчення, що належить Марксу” [Ритцер, 2002: с. 42]. При цьому Ритцер зазначає, що в соціології існує низка “точок зору на взаємовідносини між Марксом і Вебером”. Одна з них виходить з того, що Вебер розробляв свої ідеї в опозицію ідеям Маркса; інша, як згадувалося раніше, полягала в тому, що він не стільки опонував Марксові, скільки намагався поповнити його теоретичні погляди, тобто Вебер радше дотримується традицій Маркса, ніж пропонує щось зовсім протилежне. Його праці з релігії, під цим кутом зору, були просто спробою показати, що “не тільки матеріальні чинники впливають на ідею, а й самі ідеї впливають на матеріальні

структури” [Ритцер, 2002: с. 43]. При цьому Ритцер відзначає два важливі моменти. По-перше, що Вебер не був добре ознайомлений із працями Маркса, бо не застав публікації багатьох із них. По-друге, Вебер “був противником більшою мірою діяльності марксистів, а не творчості самого Маркса” [Ритцер, 2002: с. 42].

Дещо спрощено можна сказати, що стосовно взаємовідносин між Марксом і Вебером існують дві крайні точки зору. Перша (Вебер проти Маркса): Вебер — “професійний антимарксист”, який відкинув і спростував головні ідеї Маркса, зокрема матеріалістичне розуміння історії й теорію класового конфлікту. Друга: Вебер — багато в чому послідовник Маркса, який намагається “поповнити його теоретичні погляди”.

Слід зазначити, що навіть спроби розв’язання зазначеної колізії — і загалом, і в окремих її аспектах (стосовно ідеального типу) — відкривають можливості глибшого розуміння ідей як Маркса, так і Вебера, а також уможливають адекватніше розуміння самої реальності. Цим пояснюється, в широкому плані, актуальність “нового прочитання Маркса” (А.Гальчинський), а конкретніше — дослідження, в рамках якого об’єктом є творчість Маркса і Вебера, а предметом — ідеальний тип.

Наприкінці ХХ століття, у період так званого веберівського ренесансу в соціології постала тенденція пошуку певної “близькості” поглядів Маркса і Вебера у плані їхніх підходів до розв’язання низки конкретних наукових проблем, а також об’єкта і предмета дослідження — виникнення та розвитку капіталізму.

Наприклад, В.Момзен, професор нової історії Дюсельдорфського університету, співвидавець повного зібрання творів М.Вебера, у статті “Макс Вебер та історична наука” зазначає, що той від початку серйозно сприймав Маркса, приділяв йому велике місце у своїх лекціях, часто посилався на нього й “у багатьох аспектах був близький до наукової течії, що мала спільні риси із марксизмом” [Моммзен, 1990: с. 57].

Автори монографії “Історія і раціональність. Соціологія Макса Вебера і веберівський ренесанс” П.Гайденко і Ю.Давидов викладають низку поширених на Заході підходів. Так, Ч.Р.Мілс називає Вебера послідовником Маркса, тоді як А.І.Вайс у своїй книзі “Обґрунтування соціології Макса Вебера” (1975) пише про неспроможність абстрактного протиставлення марксистської й веберівської настанов, бо вважає, що між Марксовою і Веберовою теоріями соціальної дії куди більше спільного, ніж, скажімо, між марксизмом і “системною теорією” (докл. див.: [Гайденко, Давыдов, 1991: с. 147]). У середині 1870-х років, зазначають Гайденко і Давидов, західні соціологи намагаються встановити відношення своєрідної “взаємної доповняльності” між Вебером як “основоположником буржуазної соціології ХХ ст.” і Марксом. “Ідеться про те, — пишуть вони, — щоб “примирити” оновлений інтерес до Вебера, що стрибкоподібно зростав у західній соціології, з неомарксистськими настановами “ренесансу Маркса” в соціологічній думці на Заході” [Гайденко, Давыдов, 1991: с. 146].

Дещо пізніше, у 1980-му західнонімецькі дослідники В.Шпрондель, К.Сейфарт, Е.Конау та Г.Шмідт, зазначивши, що і Карл Маркс, і Макс Вебер є класиками соціології, формулюють висновок, що внаслідок цього вони не

можуть бути залічені до жодних окремих “напрямів” у соціології й “постояють не в їхній предметно-змістовій протилежності, так само як і не у відношенні доповняльності, а передусім у відношенні часової послідовності. Вони описують різні фази суспільного й економічного розвитку; вони репрезентують різні фази розвитку соціальних наук і наук про культуру, насамперед політичної економії та соціології” (цит. за: [Гайденко, Давыдов, 1991: с. 150]).

На думку самих Гайденко і Давидова, Вебера не можна вважати ані послідовником Маркса, ані його рішучим опонентом, хоча вони визнають суттєву близькість поглядів класиків з низки питань. Наприклад, і Маркс, і Вебер виходять із соціальної зумовленості знання, “що зближує веберівський підхід із марксизмом, причому “зближення” це встановлюється в *суттєво важливому пункті*” [Гайденко, Давыдов, 1991: с. 144]. З іншого боку, Гайденко з Давидовим пишуть про вплив Маркса на певні теоретичні положення, висловлені Вебером. Приміром, Веберова “формальна раціональність” у Маркса відображається в понятті “абстрактної праці”, і “вплив Маркса на Вебера в цьому пункті не підлягає сумніву” [Гайденко, Давыдов, 1991: с. 77].

Теоретичні побудови К.Маркса і М.Вебера в контексті класового підходу мають різний світоглядний зміст як ідеологічні конструкції, що належать до різних класів. Але звільнені від своєї ідеологічної форми, від того, що Вебер називав “соціальною політикою”, вони за своїм науковим змістом виявляються вельми близькими. І не тільки за предметом дослідження (капіталізм) і постановкою питань, а й за пропонованими розв’язаннями певних проблем. Наукові системи обох соціологів виявляються взаємодоповняльними, сумісними, перетинаються, бо являють собою елементи єдиної науки — соціології. Можна висловити гіпотезу, що, маючи спільні наукові інтереси й один об’єкт дослідження, Маркс і Вебер не могли не бути деякою мірою близькими за змістом своїх теоретичних побудов і, особливо, за методами і засобами дослідження. Вони створювали одну науку — соціологію і намагалися встановити одні закони — закономірності діяльності людей. Утім, світоглядні висновки з цих наукових побудов могли бути й були різними.

Такий підхід до наукових систем Маркса і Вебера відкриває цікаву можливість розглянути спадщину Карла Маркса крізь призму результатів наукової творчості Макса Вебера.

Вебер

Як відомо, Вебер створив теорію ідеального типу й запровадив у науковий обіг це поняття. Він широко використовував його як методологічний засіб розуміння соціальної дійсності. У своїй статті ““Об’єктивність” соціально-наукового і соціально-політичного пізнання” (1904) Вебер вказує на причини, що внеобхіднюють його застосування. Серед них: невизначеність змісту та однобічна обмеженість використовуваних понять, неозорість царини та предмета дослідження, нестабільність меж вивчення тих чи

інших сфер громадського життя тощо. Серед цих причин можна вирізнити головні.

По-перше, як стверджує Вебер, осмислювана нами дійсність постає як нескінченне багатоманіття явищ — вона сама, як і її пізнання, нескінченність. “Абсолютна нескінченність такого багатоманіття залишається незмінною у своїй інтенсивності й у тому випадку, коли ми *ізолювано* розглядаємо окремі її “об’єкт” (наприклад, конкретний акт обміну), щойно ми робимо серйозну спробу хоча б тільки *вичерпно* описати це “одиничне” явище у всіх його індивідуальних компонентах, не кажучи вже про те, щоб осягнути його в його каузальній зумовленості” [Вебер, 1990: с. 369]. Постає питання: що тоді пізнавати, що є об’єктом пізнання, якщо не загальним, то принаймні окремим, одиничним? Вебер указує на поширений у науці можливий варіант відповіді на це питання, з яким він був не зовсім згоден. Зокрема, він пише: “тільки певні аспекти нескінченних у своєму багатоманітті окремих явищ, ті, яким ми приписуємо спільне *культурне значення*, становлять для нас пізнавальну цінність, тільки вони є предметом каузального пояснення. Проте й у каузальному поясненні виявляється та сама складність: *вичерпно* каузальне зведення хоч би якого конкретного явища в усій *повноті* його справжніх властивостей не тільки практично неможливе, а й не має сенсу” [Вебер, 1990: с. 376]. Або стисло по-іншому: необхідно вивчати в першу чергу не причинно-наслідкові зв’язки, а загальну культурну значимість.

У величезному розмаїтті соціальної дійсності ми пізнаємо не все, а тільки певну частину — частину, що має загальне культурне значення, але із величезного потоку сприйнятів, що стосуються навіть цієї частини, ми використовуємо, систематизуємо й упорядковуємо теж лишень частину. Слід ще раз наголосити: *пізнавати все не має сенсу і практично неможливо*. Але де критерії, за якими ми із нескінченного багатоманіття вичленовуємо потрібні нам “частини”? За яким принципом встановлюється вичленовування цих частин? Тривалий час вважалося, що в будь-якій науці вирішальну ознаку треба шукати в “закономірній” *повторюваності* причинних зв’язків, що свідчить про їхню “суттєвість” для науки, буцімто, заперечував Вебер, якщо ми встановили “закономірність” причинного зв’язку шляхом історичної індукції або “зробили її безпосередньо наочною очевидністю для нашого внутрішнього досвіду”, це означало би, що будь-якій знайденій у такий спосіб формулі підпорядковуватиметься скільки завгодно однорідних явищ. Тобто в науці сформувався хибний підхід, у рамках якого “ідеалом будь-якого, в тому числі й історичного, пізнання (нехай навіть цей ідеал переміщений в далеке майбутнє) є система наукових положень, з якої може бути “дедукційована” дійсність” [Вебер, 1990: с. 370]. Але цей підхід, на думку Вебера, зорієнтований на кількісну повторюваність, а не на якісну культурну значимість.

За Вебером, через встановлення “загального культурного значення”, що становить для суб’єкта пізнавальну цінність, сконструйований ідеальний тип має обмежувати та обмежує безмежність пізнання. Ідеальний тип спрямовує пізнання на дослідження ізолювано розглядуваного окремого об’єкта або окремих ізолюваних його частин, сфер, якостей та інших харак-

теристик. При цьому в рамках тих чи інших пізнавальних операцій можуть висуватися різноманітні допущення щодо обмеження нескінченності як самого об'єкта, так і його пізнання.

Існують також інші варіанти розв'язання проблеми безмежності пізнання, один із них, приміром, запропонував Микола Кондратьєв (1892–1938) (докл. див.: [Казаков, 2014: с. 185–186]).

По-друге, справжня історія індивідуальна, індивідуальне справжнє суспільне буття, індивідуальний кожен об'єкт дослідження історичних наук, та й будь-якої науки про суспільство. Індивідуальними є дії кожного індивідуального історичного суб'єкта, індивідуальними є результати цих дій. “Відправним пунктом інтересу в царині соціальних наук слугує, ясна річ, *справжня*, тобто індивідуальна, структура навколишнього соціокультурного життя в її універсальному, але непозбутньо індивідуальному зв'язку та у становленні її з інших, також індивідуальних за своєю структурою культур” [Вебер, 1990: с. 371], — пише Вебер. Він спеціально наголошує, що ми пізнаємо *історичне*, тобто “*значиме* в індивідуальній *своєрідності явище*” [Вебер, 1990: с. 375–376)]. “Якщо в астрономії, — стверджує Вебер, — наш інтерес спрямований лише на суто *кількісні*, доступні точному вимірюванню зв'язки між небесними тілами, то в соціальних науках нас передусім цікавить *якісне* забарвлення подій” [Вебер, 1990: с. 371].

Водночас, на думку Вебера, відмінність між природними й суспільними науками “виявляється не настільки принциповою, як може видаватися на перший погляд”. В останніх повторюваність каузальних зв'язків хоча й індивідуальна, все одно існує, а отже, можна виявити “закони” суспільного буття. Далі необхідно виконати ще три завдання, і для реалізації їх “наявність ясних понять і знання таких (гіпотетичних) “законів” була б вельми цінним засобом пізнання, але тільки засобом; понад те, у цьому сенсі вони *конче* необхідні” [Вебер, 1990: с. 373].

Власне, Вебер не заперечує існування закономірностей у суспільному розвитку і можливості формулювання законів у соціальному пізнанні, але констатує, що “знання *законів* причинної зумовленості не може бути *метою* і є тільки *засобом* дослідження” [Вебер, 1990: с. 377]. Він доходить висновку, що в царині наук про культуру знання спільного, каузальне пізнання історика є зведенням *конкретних* результатів до їхніх конкретних причин, а *значимість* зведення якогось індивідуального результату до його причин без застосування “номологічного” знання (тобто знання законів каузальних зв'язків) *немислима* [Вебер, 1990: с. 377].

Такий підхід спрямований проти гегелівського панлогізму, що переходить у сфері суспільних наук у натуралізм, натуралістичний передсуд, що полягає в уявленні, буцімто в поняттях і формулюваннях “законів” у цій сфері й може міститися знання, подібне до точних висновків природознавства. Панлогізм виходить з того, що нібито можливе виведення дійсності з цих “законів”, деяких абстрактних теорій і абстрактних понять, неначе в них схоплена справжня реальність суспільного буття. Зокрема, Вебер пише, що з точки зору панлогізму, “якщо розробити відповідні “точні” теорії з усіх узятих до уваги чинників, то в усіх цих абстрактних теоріях у їхній сукуп-

ності міститиметься справжня реальність речей, тобто ті аспекти дійсності, які варті пізнання” [Вебер, 1990: с. 386–387]. Проте насправді формульовані в суспільних науках “закони” буття можуть бути засобом пізнання, а не метою; їх знання є не знанням про об’єктивну соціальну дійсність, а засобом його досягнення.

У рамках такого підходу є два типи знання: а) знання об’єктивної реальності і б) знання засобів його одержання, таких як абстрактні поняття. Ідеальний тип саме й націлює на отримання знання про справжню, об’єктивно-конкретну історичну реальність.

По-третє, необхідність конструювання ідеального типу пояснюється тим, що в історії діє суб’єкт, який наділений свідомістю і волею й має певні інтереси та цінності, а тому пізнання суспільного буття здійснюється, виходячи зі значення соціального пізнання для суб’єкта, який пізнає. В основі пізнання лежить його значимість для людини, яка пізнає не просто заради самого пізнання, а для надання світові значимого для неї (людини) смислу, заради зміни світу. Як пише Вебер, “пізнання культурних процесів можливе тільки в тому разі, коли воно виходить зі значення, яке для нас завжди має дійсність життя, індивідуально структурована в певних *одиночних* зв’язках. У якому сенсі й у яких зв’язках виявляється така значимість, нам не може відкрити жодний закон, позаяк це вирішується залежно від *ціннісних ідей*, під кутом зору яких ми в кожному окремому випадку розглядаємо “культуру”” [Вебер, 1990: с. 378–379]. Тож Вебер веде далі: “... ми наділені здатністю і волею, котрі дають нам змогу свідомо посісти певну позицію щодо світу (курс. мій. — В.К.) і надати йому смисл. Хоч би яким був цей смисл, він стане основою наших *суджень* про різноманітні явища спільного існування людей, змусить нас поставитися до них (позитивно чи негативно) як до чогось для нас значущого. Хоч би яким був зміст цього ставлення, названі явища матимуть для нас культурне значення, яке тільки й надає їм науковий інтерес” [Вебер, 1990: с. 379].

Якою мірою суб’єктом визначається значимість явища, наскільки вона усвідомлена і як суб’єктивна значимість співвідноситься з об’єктивною — це інші проблеми. Але слід наголосити, що воля, свобода вибору, конкретна індивідуальність суб’єкта накладають свій відбиток на цю значимість. Власне, а) ідеальний тип конструюється, створюється суб’єктом, і б) у його рамках відбувається не встановлення, а *призначення* суб’єктивної значимості й загалом — культурного значення.

Отже, в процесі пізнання необхідно дати відповіді на низку питань. Як “схарактеризувати” індивідуальну (конкретну) подію, виходячи за рамки простого опису її? Як визначити культурне значення навіть найпростішої індивідуальної або справжньої події? Яким чином установити значення індивідуального? Ці питання можна звести до проблеми визначення, конструювання поняття.

Поняття може визначатися “за своїм змістом шляхом “неупередженого” опису якогось конкретного явища” [Вебер, 1990: с. 392]. Цей опис має емпіричний характер, описує дійсність, та якщо взяти до уваги зазначену Вебером практичну нездійсненність і теоретичну позбавленість смислу такої

пізнавальної операції, то визначення поняття цим шляхом виявляється вельми проблематичним.

Поняття можна також визначати “абстрагованим поєднанням рис, властивих для *багатьох* конкретних явищ” [Вебер, 1990: с. 392]. Однак терміни і поняття, використовувані при цьому, “містять такі невизначені примарні образи, що йдуть від несвідомої потреби вираження, значення котрих лише зримо відчувається, а не чітко мислиться” [Вебер, 1990: с. 392]. Тобто і цей шлях визначення поняття виявляється доволі проблематичним.

Класичне визначення через рід і видову відмінність, як стверджує Вебер, — “просто безглуздя; щоб переконатися в цьому, варто зробити перевірку. Такого роду встановлення значення слова застосовують лише в догматичних науках, що оперують силогізмами” [Вебер, 1990: с. 393]. Слід зазначити, що така пізнавальна операція ґрунтується багато в чому на описі індивідуального, справжнього, об’єктивного, але не одиничного, а множинного і, крім того, на базі кількісної повторюваності.

Натомість спроба дати “генетичну дефініцію” (суб’єктивно конструйовану) поняттєвого змісту веде до того, що в поняття зберігається, точніше виникає, специфічна форма ідеального типу. “Це — уявний образ, що *не є* ані історичною, ані тим паче “справжньою” реальністю” [Вебер, 1990: с. 393]. Власне, Вебер стверджує, що спроба дати генетичне визначення перетворюється на конструювання (створення) своєрідного ідеального типу. З його точки зору, “кожне не суто класифікаційне поняття віддаляє нас від дійсності” [Вебер, 1990: с. 394], виконуючи функції ідеального типу, й у такий спосіб перетворюється на “ідеальний тип”, на мисленнєвий образ. Імовірно, ця властивість — нетотожність об’єктивної реальності — являє собою атрибутивну характеристику ідеального типу.

Створюючи теорію ідеального типу, Вебер вдається до спроби розв’язати низку фундаментальних питань: “Якими є логічна функція і структура понять, котрими користується наша, як і будь-яка інша, наука? Або, якщо сформулювати питання точніше, звертаючись безпосередньо до вирішальної для нас проблеми: яким є значення *теорії* й утворення теоретичних понять для пізнання культурної дійсності?” [Вебер, 1990: с. 383].

Як уже зазначалося, майже будь-яка спроба творення генетичних понять веде до формування ідеального типу — логічної конструкції, із застосуванням якої продукується знання. Необхідно чітко розділяти цю логічну конструкцію і знання про об’єктивну реальність, і чим “чистіше” ідеальний тип, чим далі він від реальності, тим краще він “працює”, виконуючи свою функцію пізнавального засобу.

Проте зміст концепції ідеального типу дещо суперечливий: ідеальний тип хоч і є суто логічною конструкцією позаемпіричного походження, все одно має зв’язок з об’єктивною дійсністю, він “виокремлюється” з неї, тобто якоюсь мірою є і певним знанням про об’єктивну дійсність — не тільки засіб, а й певний результат пізнання, не тільки фантазія, а й деяке відображення буття.

Варто ще раз повторити, що теорія ідеального типу Вебера має велике значення для критики гегелівського панлогізму, що різними шляхами проник у радянську науку і філософію, продовжуючи багато в чому домінувати

й у пострадянський період. Саме він став гносеологічним підґрунтям різних форм спотвореного марксизму, включно зі сталінізмом. Механістично зрозумілий принцип тотожності мислення і буття приводив до натуралізму в суспільствознавстві, отожднення поняття й дійсності, теорії й історії, до “підгонки” реальності під абстрактні схеми. Вебер свого часу застерігав: “нічого не може бути небезпечнішого за укорінене в натуралістичних упередженнях *змішування* теорії та історії, у формі чи то віри в те, що в теоретичних побудовах зафіксований “істинний зміст, “сутність” історичної реальності, чи то у використанні цих понять як прокрустового ложа, в яке втискають історію, або, зрештою, в гіпостазуванні “ідей” у якості справжньої дійсності, що стоїть за минушими явищами, в якості реальних “сил”, що діють в історії” [Вебер, 1990: с. 394].

Хоча теорію “ідеального типу” у вигляді певної сукупності чітко сформульованих і викладених у літературі положень насправді створив Вебер, застосування “ідеального типу” як засобу пізнання сягає ще часів античності.

Згідно із платоновською теорією “ідей”, існують мінливі, тлінні речі або предмети, котрі являють собою тільки недосконалі копії досконалої ідеї. Вона — першопричина, джерело існування речей, їхня чеснота, ідеал, досконалість, котрої самі речі досягти не можуть. Речі не можуть повною мірою мати ті досконалі якості, що властиві самій ідеї. Так само наявні державні устрої є не більш ніж неточними й недосконалими копіями істинної форми держави, свого роду взірця для імітації. Досконалі ідеї існують до і поза чуттєвими речами, які у своєму розвитку невпинно віддаляються від ідеї, дедалі більше набувають недосконалих якостей своєї першооснови.

“Ідея” Платона — свого роду прообраз “ідеального типу” М.Вебера, який не може мати досконалих якостей ідеї. Вона позначає, по суті, те, чого нема й не може бути в дійсності (утопію), але при цьому є засобом пізнання речей через упізнавання їхніх ідей.

Маркс

Зваживши на глибокі історичні корені (зокрема середньовічну полеміку між реалізмом і номіналізмом з приводу універсалій) і тривалу практику застосування того, що було названо Вебером “ідеальним типом”, як засобу пізнання у філософії, можна висловити гіпотезу: К.Маркс у своїй теоретичній і дослідницькій діяльності, а також для викладу її результатів у своїх працях міг використовувати “ідеальний тип” як засіб пізнання. У “Капіталі” Маркс подає і пропонує не знання про об’єктивно-реально наявний капітал і капіталістичне суспільство, а лише засіб для вироблення знання про капітал і капіталістичне суспільство, що існують реально та об’єктивно. Інакше кажучи, капіталістичного суспільства, про яке писав Маркс у “Капіталі”, об’єктивно, у дійсності не існує.

Гайденко і Давидов фіксують цікаву рису близькості поглядів Маркса і Вебера — використання Вебером (що робив і Маркс) при аналізі капіталізму ідеальних типів із політичної економії. “Чисті типи” соціології Вебер порівнює з ідеально-типовими конструкціями *політичної економії* (курс.

мій. — В.К.) в тому плані, що в обох випадках має місце конструювання такого перебігу людської дії, *ніби вона відбувається в ідеальних умовах*, і, по-друге, що обидві дисципліни розглядають цю ідеальну форму перебігу незалежно від локальних умов місця і часу” [Гайденко, Давыдов, 1991: с. 49]. Можна сказати, що дослідження обох мислителів, особливо Маркса, що є за своїм змістом соціологічними, набувають специфічної форми політичної економії.

Слід зазначити, що в політичній економії, як і в будь-якій науці, застосування допущень і припущень є нормою, стандартом і необхідністю. Як стверджує К.Еклунд, котрий свого часу був радником міністра фінансів Швеції: “Суспільство — надзвичайно складний феномен, що постійно розвивається і змінюється... в політичній економії доводиться не експериментувати над реальним життям, а застосовувати моделі (різновид спрощених описів дійсності) ... Зазвичай *економічну модель* подають (у найпростіших випадках) у вигляді графіка чи (у складніших випадках) у вигляді *системи рівнянь*, де зміни умов задачі приводять до різних *математичних* розв’язків. Щоб ці моделі “працювали” й давали наочні результати, їх необхідно спрощувати..., конструюючи моделі, економісти зазвичай вводять низку спрощень, щоб зробити моделі якомога чіткішими та однозначнішими... Водночас виходять із твердження, що в економіці не відбувається абсолютно нічого, крім тих процесів, котрі ми хочемо досліджувати і включаємо в аналіз. Останнє припущення найчастіше звучить так: “за інших рівних умов”... такі припущення нереалістичні, бо в дійсності все зовсім по-іншому. І це звичайне джерело критики з боку тих людей, які вперше стикаються з економістами. Вони розчаровані й незадоволені — адже міркування економістів дуже далекі від життя... Утім, вочевидноється, що моделювання (і супутні спрощення та абстракції) певною мірою необхідне як в економічних, так і майже в усіх інших науках. Політекономії доводиться “відриватися” від дійсності” [Еклунд, 1991: с. 24–25].

Виходячи з цього, можна сказати, що економічні моделі передбачають спрощений опис дійсності, зокрема через систему рівнянь, що потребують математичного розв’язання. Економічні моделі будують на базі емпіричного аналізу та кількісного опису із застосуванням математичних рівнянь, вони спрямовані на розв’язання конкретних задач, що їх можна схарактеризувати як окремі, відмінні від “абстрактних міркувань”. На ці якості економічних моделей вказує й американський економіст Василь Леонт’єв, понад те, він вважає великою вадою “перекіс від емпіричного аналізу в бік абстрактних міркувань” [Леонт’єв, 1990: с. 20].

Ідеальні типи (у Веберовому сенсі), конструйовані Марксом, принципово відрізняються від економічних моделей, вони створюються на основі призначеної їм суб’єктивної значимості тих чи інших якостей соціального феномену, а не на основі кількісної повторюваності тих чи інших характеристик та причинно-наслідкових зв’язків. Інакше кажучи, вони мають якісний, а не кількісний характер. Крім того, ідеальні типи стосуються фундаментальних, якісних “абстрактних суджень” теорії, а не певних кількісних описів.

Слід зазначити, що, за Ритцером, такого штибу розгляд взаємовідносин соціології та економіки не тільки можливий, а й необхідний. Він зазначає, що в сучасній соціології сталося зростання інтересу до метатеорій, що є спрямованими, зокрема, на досягнення глибшого розуміння соціологічної теорії і, як варіант, звертаються до інших академічних дисциплін у пошуках ідей, інструментів, понять і теорій, котрі можна використовувати для аналізу соціологічної теорії. Власне, сама потреба в метатеоретизуванні нерідко пов'язана з багатодисциплінарним характером багатьох соціологічних теорій, а також з “необхідністю вивчення й об'єднання ідей із різних царин знання” (див.: [Ритцер, 2002: с. 564]).

Понад те, Ритцер певен, що “Капітал” (1867), який, за загальним визнанням, є однією з найбільш емпіричних праць Маркса, оскільки в ній завдяки використанню урядових звітів та статистики безпосередньо розглядаються реалії капіталістичної праці, визначається як натхненний більш ранньою метатеоретичною творчістю Маркса і сам містить метатеоретизування” [Ритцер, 2002: с. 566]. Останнє передбачає, поряд з іншим, застосування для соціологічного аналізу капіталізму, капіталістичного суспільства ідей, інструментів, понять і теорій іншої академічної дисципліни — політичної економії.

Об'єктом Марксового “Капіталу” є капіталізм як специфічний етап в історії людства. У рамках свого дослідження, здійсненого в “Капіталі”, Маркс постійно обмежує його певними рамками. Цілі тут різні: обмежити безмежність пізнання капіталу (функція ідеального типу), досліджувати його в “чистому вигляді”, виявити “загальне культурне значення” (за Вебером) або значимість тих чи інших характеристик капіталу та його якостей, наприклад, роль і статус капіталу в історії. Умови, допущення та припущення, використовувані Марксом для цього, численні й різноманітні, одні з них він застосовує в конкретному аналізі конкретних явищ, інші присутні в процесі всього дослідження і накладають на нього істотний відбиток, надають специфічної форми його результатів (ідеальний тип). Проаналізуймо низку таких допущень і припущень.

Слід зазначити, що перший том “Капіталу” написаний і відредагований самим Марксом і вийшов друком за його життя у вересні 1867 року. Друге видання цього тому 1872 року містить зміни, зроблені самим Марксом. Другий і третій томи “Капіталу” редагувалися Енгельсом і були опубліковані після смерті Маркса відповідно у 1885 і 1894 роках. У цей же період вийшли друком третє (1883) і четверте (1890) видання першого тому, до яких також вносилися зміни. Вважається, що тільки четверте видання першого тому є остаточним, і саме з нього здійснюються його переклади та подальші публікації. Четвертий том “Капіталу” (“Теорії додаткової вартості”) був виданий у 1905–1910 роках за редакцією К.Каутського, але, як стверджують аналітики, із низкою довільних відступів від авторського рукопису. Кожен том “Капіталу” має власну назву, свої цілі та завдання і, мабуть, може розглядатися як відносно самостійний твір. Це і сталося де-факто, особливо щодо першого тому “Капіталу”. У кожному томі присутні відносно незалежні допущення та припущення, від яких Маркс в інших частинах “Капіталу” відмовляється, але в тексті присутні також спільні для даної праці загалом

обмеження потенційно нескінченного пізнання капіталу і капіталістичного суспільства.

Розпочнімо з, мабуть, найбільш чіткого і простого допущення, використуваного Марксом у другому томі “Капіталу”, що має назву “Процес обігу капіталу”. Наводячи низку аргументів, Маркс обґрунтовує можливість деякого допущення при дослідженні капіталу, зокрема процесу його обігу, хоча не вказує конкретних рамок застосування цього допущення. “Введення зовнішньої торгівлі в аналіз щороку відтворюваної вартості може, виходить, *тільки заплутати справу*, не даючи нового моменту ні для самого завдання, ні для розв’язання його. Отже, її зовсім не треба брати до уваги” (курс. мій. — В.К.) [Маркс, 1964: с. 489]. Проте трохи далі Маркс писав: “Капіталістичне виробництво взагалі не існує без зовнішньої торгівлі” [Маркс, 1964: с. 489]. І хоча в цих двох цитатах ідеться про різні феномени (у першій — про капітал, а в другій — про капіталістичне виробництво), все одно виникає питання: чи досліджує Маркс реальні капітал, капіталістичне виробництво і капіталізм загалом?

Це допущення допомагає зрозуміти специфічну особливість побудови Марксом тексту “Капіталу”. Якщо говорити спрощено, вона полягає в тому, щоб спершу сформулювати одну тезу, а потім — прямо протилежну, що особливо гостро сприймається тими, хто не усвідомлює, що в такий спосіб Маркс конструює ідеальні типи, які за самою своєю сутністю, апіорі абстрагуються від об’єктивної реальності. Так, з одного боку, Маркс стверджує, що капіталізм не може існувати без зовнішньої торгівлі, а з іншого — заявляє, що досліджуватиме такий капіталізм, у якому вона “відсутня”. Крім того, конструювання різних ідеальних типів для досягнення різних цілей і реалізації різних завдань у різних пізнавальних ситуаціях (наприклад, у різних томах “Капіталу”) потребує різних, незрідка суперечливих допущень. Як наслідок ідеальні типи не тільки не збігаються з реальністю, а й можуть суперечити один одному. Ця пізнавальна ситуація, що породжує такого стибу суперечності, дає привід багатьом дослідникам і політикам говорити про “наукове самогубство” Маркса, а сам “Капітал” сприймати як “химеру”. Однак кожна така пізнавальна ситуація потребує конкретного аналізу, у комплексі зі спробами дати відповіді, можливо варіативні, на низку питань. Чому (причини) і навіщо (цілі та завдання), за допомоги чого (допущення) Маркс конструює ідеальні типи, якими є їхні роль та функції? Якщо ж у душі панлогізму сприймати ідеальні типи як знання про об’єктивну реальність, то, ясна річ, вони постають як “химера”. Це і виявилось однією з підстав, з одного боку, подальшої критики Маркса, включно із сучасною, а з іншого — для виникнення псевдомарксизму (сталінізму, маоїзму тощо), антимарксизму й антикомунізму.

Другим я б виокремив допущення Маркса, зроблене в першому томі “Капіталу” (“Процес виробництва капіталу”), знову ж таки на підставі низки аргументів, котрі пояснюють, чому, як він пише, “в нашому аналізі основної форми капіталу, тієї його форми, в якій капітал визначає собою економічну організацію сучасного суспільства, ми *поки що зовсім не будемо торкатися* найбільш популярних і, так би мовити, допотопних форм капіталу, торгового капіталу і лихварського капіталу” [Маркс, 1966: с. 162]

(курс. мій. — *В.К.*). З цього висловлення видно, що Маркс у цій частині тексту пише не про капітал загалом і не про капіталістичне суспільство як суспільно-економічну формацію певного типу, а тільки про певну — основну — форму капіталу, а саме — про виробничий капітал. При цьому Маркс досліджує його не як об'єктивну реальність, що існує в конкретному суспільстві, а як деяку мисленнєву конструкцію, що відповідає його аналітичним завданням, тоді як за реальних умов виробничий капітал без торгового і банківського (фінансового) капіталу існувати не може. Власне, сам Маркс це розуміє, стверджуючи, що величезні масштаби капіталістичного виробництва з необхідністю передбачають і великі масштаби збуту, отже, — *передбачають продаж товарів купцеві, а не окремому споживачеві* [Маркс, 1964: с. 118].

Це друге допущення приводить як наслідок до того, що Марксові у своєму дослідженні доводиться виходити з того, що “кожний промисловий капіталіст є безпосереднім продавцем, навіть купцем по відношенню до самого себе” [Маркс, 1964: с. 118]. У першому томі він абстрагується від процесу торгівлі, від діяльності продавця, усуває його зі свого аналізу, ніби того й не існує, ніби він зовсім не потрібен. Якщо ж ідеться про торговий капітал, то не як про самостійний і незалежний, а як про форму існування капіталу виробничого. “Чи куплено Т” остаточною споживачем чи купцем, який хоче перепродати його, це безпосередньо в справі нічого не змінює” [Маркс, 1964: с. 81], — пише Маркс, ігноруючи роль торгового капіталу. Хоча це написано в рамках другого тому “Капіталу” (“Процес обігу капіталу”), дана думка в цій частині належить до тому першого, характеризуючи процес виробництва капіталу. Але далі, у другому томі Маркс продовжує: “При масовому виробництві безпосереднім покупцем може бути, крім інших промислових капіталістів, *тільки оптовий купець*” [Маркс, 1964: с. 81] (курс. мій. — *В.К.*). Тут Маркс обґрунтовує включення торгового капіталу в рамки дослідження (але вже у другому томі “Капіталу”), що означає відмову його від виокремленого мною другого допущення. Тобто дане допущення має силу лише в першому томі “Капіталу”, де Маркс абстрагується не просто від існування торгового капіталу, а від сфери розподілу взагалі й досліджує лише процес безпосереднього виробництва продукту праці, залишаючи його подальший рух (розподіл, обмін, споживання, доставку товару споживачеві тощо) поза своїм аналізом.

Імовірно, саме це спеціально зроблене Марксом у першому томі “Капіталу” обмеження послугувало гносеологічною основою ігнорування у XX столітті в різноманітних версіях марксизму і псевдомарксизму значення розподілу і споживання, зведення всього цілісного і структурованого суспільного виробництва до безпосереднього виготовлення речового продукту, сприйманого у формі товару.

Цілком зрозуміло, що капіталістичного суспільства, в якому не було б купця-посередника і де його функції виконував би сам виробник, просто не існує і не може існувати. Таке суспільство є якоюсь фантазією, умовністю, допущенням. Тому, повторю, можна сказати, що Маркс не досліджує капіталістичне суспільство у його конкретному існуванні, а створює деяку теоретичну систему, що являє собою ідеальний тип.

Розгляньмо третє допущення. Відзначаючи, що процес кругообігу капіталу проходить три стадії, Маркс констатує, що: “У першому томі перша і третя (стадії. — *В.К.*) досліджувалися лише в тій мірі, в якій це було необхідно для розуміння другої стадії — процесу виробництва капіталу” [Маркс, 1964: с. 29]. Інакше кажучи, при дослідженні виробництва капіталу (перший том) аналізувалася лише одна його форма — виробничий капітал. Це відбувалося за *допущення* відсутності інших його форм і неучасті їх у виробництві капіталу, а також відсутності таких стадій кругообігу капіталу, як перетворення грошей на товар ($D - T$) і перетворення товару на гроші ($T - D$). Конкретніше це виявилось у другому допущенні — про відсутність торгового і лихварського (банківського, фінансового) капіталу.

Маркс пояснює свою позицію обмеження дослідження деякими допущеннями: “Щоб зрозуміти ці форми в їх чистому вигляді, *необхідно насамперед абстрагуватися* від усіх моментів, які не мають нічого спільного зі зміною форм і утворенням форм як такими” [Маркс, 1964: с. 29–30] (курс. мій. — *В.К.*). Ці пізнавальні операції якщо не тотожні, то принаймні дуже близькі до розглянутих вище пізнавальних операцій Вебера з конструювання ідеального типу шляхом встановлення “спільного культурного значення”, пізнавальної значимості. Для Маркса в першому томі “Капіталу” (“Процес виробництва капіталу”) значимим був процес виробництва капіталу, і він зробив кілька допущень, необхідних для якомога повнішого дослідження його в *чистому вигляді*.

Продовжуючи свою думку стосовно використання допущень, Маркс констатує: “Тому тут *припускається* не тільки те, що товари продаються за їхньою вартістю, але також і те, що це відбувається при незмінних обставинах” [Маркс, 1964: с. 30]. Деяко схематично і, можливо, спрощено, можна сказати, що поряд із зазначеними вище допущеннями Маркс при аналізі капіталу використовує й інші необхідні припущення. Однак він не вказує, в яких рамках він користується ними, зокрема останнім припущенням про продаж товарів за їхньою вартістю, що визначається кількістю праці або кількістю робочого часу, суспільно необхідного для їх виготовлення.

Слід зазначити, що наведене вище припущення (його можна назвати четвертим допущенням) широко використовується Марксом у першому томі “Капіталу”, де він виходить з того, що при капіталістичному способі виробництва відбувається еквівалентний обмін. Це він постійно і систематично наголошує в першому томі, зокрема, пише: “Перетворення грошей у капітал повинно бути розкрито на основі іманентних законів товарообміну, тобто вихідною точкою для нас повинен бути обмін еквівалентів” [Маркс, 1963: с. 164].

Утім, з одного боку, сам Маркс неодноразово зазначав і підкреслював, що обмін еквівалентів відбувається лише в тому разі, коли ми беремо явище в чистому вигляді, що товарообмін тільки “у своєму чистому вигляді” є обмін еквівалентів, що у “своєї чистій формі процес обігу товарів зумовлює собою обмін еквівалентів” [Маркс, 1963: с. 159], а з іншого боку, ясно, що явища в реальній дійсності в чистому вигляді існувати не можуть, що, без сумніву, було зрозуміло і Марксові. Отже, за реального капіталізму, а не в теоретичній системі, створеній Марксом, обміну еквівалентів не існує.

Якщо ж він все одно зустрічається, то як виняток, а не як правило. Це, власне, доведено як усією історією розвитку й існування капіталізму, так і економічною наукою Заходу. Тобто у Маркса йдеться не про реальний капіталізм, а про такий, якого не було ані за часів Маркса, ані пізніше, та й узагалі не могло бути. Маркс у “Капіталі” створив певну теоретичну конструкцію, утопію, ідеальний тип.

Теоретичне припущення про еквівалентний обмін веде як до наслідку до визнання врівноваженості попиту та пропозиції, до заперечення їхнього впливу на ціну пропонованого на ринку товару. Маркс розуміє, що це лишень допущення. Понад те, він наголошує, що навіть “вulgарна політична економія”, котра “незважаючи на цілковите нерозуміння того, що таке вартість, кожного разу, коли намагається на свій лад розглядати явище в чистому вигляді, передбачає, що попит і пропозиція взаємно покриваються, тобто що вплив їх взагалі знищується” [Маркс, 1963: с. 158].

Наведені вище припущення — про обмін еквівалентами і стали рівновагу попиту та пропозиції — були необхідні Марксові для того, щоб, у широкому плані, розкрити джерело(а) додаткової вартості, а у вужчому — показати, що вона не виникає у сфері обігу товарів.

Як відомо, у першому томі “Капіталу” Маркс намагається обґрунтувати, що джерелом додаткової вартості є додаткова праця експлуатованого найманого працівника — пролетаря. Інші точки зору, зокрема щодо виникнення додаткової вартості у сфері обігу товарів, необхідно було якщо не спростувати, то поставити під сумнів. Обидва наведені вище фундаментальні Марксові положення ґрунтувалися на виокремлених мною допущеннях, причому завдяки їх використанню наочніше сприймалися й ставали зрозумілішими.

Вказавши, що тези про обмін еквівалентами та стали рівновагу попиту та пропозиції суть припущення, далі Маркс пише: “...коли щодо споживчої вартості обидва контрагенти можуть виграти, то на міновій вартості вони не можуть обидва виграти. Тут панує швидше правило: “Де рівність, там немає вигоди”. Хоч товари і можуть бути продані по цінах, що відхиляються від їх вартостей, але таке відхилення є порушенням законів товарообміну. У своєму *чистому вигляді* він є обмін еквівалентів і, значить, не може бути засобом збільшення вартості” [Маркс, 1963: с. 158] (курс. мій. — В.К.). Далі, як висновок з викладеного, Маркс стверджує, що “за спробами розглядати обіг товарів як джерело додаткової вартості криється звичайно *quid pro quo*, зміщення споживчої вартості і міновій вартості” [Маркс, 1963: с. 158], і уточнює: “Якщо обмінюються товари або товари і гроші рівної міновій вартості, тобто еквіваленти, то, очевидно, ніхто не добуває з обігу більшої вартості, ніж пускає в нього. В такому випадку не відбувається утворення додаткової вартості. У своїй *чистій формі* процес обігу товарів зумовлює собою обмін еквівалентів. Однак у дійсності процеси не відбуваються *в чистому вигляді*” [Маркс, 1963: с. 159] (курс. мій. — В.К.).

Слід зазначити, що у другому томі “Капіталу” (“Процес обігу капіталу”) Маркс відмовляється від згадуваних допущень стосовно попиту та пропозиції, намагаючись обґрунтувати тезу про збільшення вартості в процесі обігу капіталу, зокрема залежно від швидкості його обігу.

Назагал рівновага попиту та пропозиції за реального капіталізму вельми проблематична і якщо існує, то як виняток. Капіталістичного суспільства, в якому б була їхня стала і тривала рівновага принаймні щодо одного товару, не було і навряд чи може бути.

Для аналізу різноманітних варіантів співвідношення попиту та пропозиції в економічній науці на Заході вибудовують різні моделі, наприклад, “крива попиту” і “крива пропозиції”. Як пише К.Еклунд: “Проста модель попиту та пропозиції існує вже майже 200 років. Упродовж останнього сторіччя вона — у більш розвиненій формі — становить ядро політичної економії” [Еклунд, 1991: с. 55]. У сукупності ці моделі показують, як вільний ринок, що не перебуває у стані рівноваги попиту та пропозиції, водночас “ніби сам по собі прагне до рівноваги”, що досягається тільки в точці перетину кривих попиту та пропозиції, або, як пише П.Самуельсон, “у точці перетину *S* обсяг пропозиції дорівнює обсягу попиту” [Самуельсон, 1992: с. 57].

Проте стандартним і домінантним станом ринкової економіки є відсутність рівноваги між попитом та пропозицією. Слід зазначити, що тривалий дисбаланс, що невпинно зростає, може призвести, наприклад, до кризи надвиробництва товарів, закриття підприємств, безробіття тощо. Разом із тим наявність стійкої рівноваги між попитом та пропозицією виключала би конкуренцію між усіма сторонами цієї взаємодії — споживачами, виробниками, посередниками.

Зазначені допущення стосуються найважливіших методологічних засад “Капіталу”; вся теоретична система Маркса ґрунтується на них. “Капітал” у багатьох аспектах являє собою не так знання про сутність капіталістичного суспільства, його характерні риси, специфіку, як засіб, завдяки якому можна здобути це знання. Можна було б ще навести інші допущення та припущення, свідомого сприймання Марксом у його праці, кожне з яких абстрагується від реального капіталістичного суспільства. Важливо зазначити, що подібні ідеально-типові пресупозиції трапляються в Маркса не тільки при аналізі економіки, а й стосовно політики, а також інших сфер життєдіяльності людини.

Певним аргументом на користь гіпотези про те, що “Капітал” багато в чому являє собою сукупну конструкцію з низки ідеальних типів, може послугувати думка Вебера, котрий прямо й однозначно стверджує це: “Ми свідомо відмовилися тут від того, щоб навести найбільше важливий для нас приклад ідеально-типової конструкції — ми маємо на увазі концепцію Маркса. Це зроблено з тих міркувань, щоб не ускладнювати ще більше наше дослідження інтерпретаціями Марксового вчення” [Вебер, 1990: с. 404]. З цього висловлення німецького соціолога видно, що для нього, поза сумнівом, теоретична система Маркса була сукупністю ідеальних типів. До речі, Вебер вважає, що такі категорії, як “феодалізм” та “імперіалізм”, також являють собою ідеальні типи, і можна продовжити, — “капіталізм”, “соціалізм”, “комунізм” та ін. Це судження Вебера вказує також на “близькість” методів дослідження обох мислителів.

Ще одним аргументом на користь висловленої гіпотези є критика, якої піддавали Маркса його численні опоненти, зокрема галас, здійснений в економічній літературі з нагоди виходу третього тому “Капіталу”. Так, іта-

лійський економіст Лорія оголосив закон вартості “абсурдом”, “химерою”. Конкретніше він пише: “займатися вартістю, за якою товари не тільки не продаються, а й *не можуть продаватися* (*ne possona uendersi mai*), цього не робив ще, та й ніколи не зробить жоден економіст, що зберіг хоч сліди здорового розуму” (цит. за: [Енгельс 1965: с. 425]). Інтерпретуючи точку зору Лорія на Марксову теорію капіталу, Енгельс пише: “...на самому початку свого твору Маркс, мовляв, заявляє, що обмін може прирівнювати два товари тільки тому, що в них міститься однакова кількість однорідного елемента, а саме однакова кількість праці. Тепер же він урочисто відрікається від самого себе, твердячи, що товари обмінюються не пропорціонально до вміщених у них кількостей праці, а в зовсім іншій пропорції” [Енгельс: 1965: с. 425–426]. Тобто Лорія фіксує реальну ситуацію і має рацію стосовно констатації фактів і наявності суперечливих тверджень у працях Маркса, але він помиляється у своїх висновках, стверджуючи, що це “абсурд”, “безглуздя” і “зречення” Маркса.

Цікавою в цьому плані є думка К.Шмідта, котрий в окремому листі Ф.Енгельсові назвав закон вартості “гіпотезою” і “фікцією” (див.: [Енгельс, 1965: с. 431]), і ставлення до цієї критики Енгельса, який наводить цю точку зору у своїй праці “Доповнення до третього тому “Капіталу”. Закон вартості і норма прибутку”, що була опублікована 1895 року. Підходи Лорія і Шмідта досить близькі, але Енгельс виніс думку останнього на загальне обговорення і протиставив її точці зору Лорія, позаяк думка першого — висловлений Марксом абсурд становить його наукове самогубство, а думка другого — висловлена Марксом гіпотеза є теоретичною необхідністю, вихідним пунктом дослідження. Лорія не зрозумів того, що побачив Шмідт, що підкреслив Енгельс і на що пізніше спеціально вказав Вебер: теоретична система Маркса — не відображення дійсності. Вона включає деякі фікції — допущення і припущення, завдяки яким здобувають і виробляють знання про дійсність у її конкретному існуванні. Але використання цих фікцій — не абсурд, а свідомо спеціальна дія, метод пізнання, використовуваний, зокрема, в суспільних науках.

Тому цілком можна погодитися з Карлом Попером, який стверджував, що “капіталізм” Маркса ніколи не існував: “Важливо, втім, те, що “капіталізм” у тому сенсі, в якому Маркс уживав цей термін, *ніде і ніколи* не існував на нашій чудовій планеті Земля — він реальний не більше, ніж Дантове Пекло. Але якщо тих, хто серйозно стверджував або вірив, що Пекло можна знайти десь на нашій планеті, зовсім мало, то мільйонам марксистів навювали, — і вони повірили в це — Марксів капіталізм існує в країнах Заходу” [Поппер, 1992: с. 11–12]. На думку Попера, Марксів капіталізм не існував, адже “капіталізм” у теоретичній системі Маркса являє собою “невдалу теоретичну конструкцію”, “химеру”, “чисту ілюзію”, “несуттєву мисленеву конструкцію”, “міраж”.

Можна дискутувати, чи є ця теоретична конструкція “вдалою” чи “невдалою”, але в тому, що ідеї Маркса багато в чому є суто теоретичною конструкцією, неадекватною реальності, “міражем”, Попер хоча й не оригінальний, але має рацію. Але я б не погодився з ним у тому, що він, подібно до Лорія, закидає це Марксові, бачить у цьому помилку Маркса, наукову хибу,

не допускаючи, що ця “неіснуюча мисленнєва конструкція” і створювалася тільки для того, щоб бути такою “неіснуючою мисленнєвою конструкцією” і саме в цій якості бути засобом пізнання реальної дійсності. Звинувачувати Маркса в тому, що його теорія є утопія, фантазія, химера, міраж (а це так і є), — означає стати на позиції панлогізму, трактувати теорію марксизму з точки зору натуралізму. Багато хто вдається до спроб знайти в реальній дійсності, як висловився Попер, хто “пекло” чи “рай”, хто “капіталізм” чи “соціалізм”. Не знайшовши ані того, ані іншого, одні розчаровуються хто в богові, хто в Марксові, перестають вірити в них і читати — хто Біблію, хто “Капітал”. Інші ж після невдалих спроб “знайти рай” перетворюють теорію на догму, набір “абсолютних істин” і намагаються підігнати під них дійсність, “насилують” історію і суспільний розвиток.

Однак зрозуміти Маркса з позицій панлогізму неможливо, потрібна рішуча відмова від теоретичних засад натуралізму, і в цьому велике значення мають ідеї Вебера.

Наостанок варто вкотре наголосити: Марксом створено взаємозалежну і цілісну систему ідеальних типів, яка не є знанням про реальність — вона лише засіб виробництва знання про неї. У “Капіталі” це засіб виробництва знання про конкретні, реальні, національні різновиди капіталізму, а в перспективі — про капіталізм узагалі. В теоретичній конструкції “капіталізм узагалі” не передбачаються фантазії та химери; це не безглуздя, але в цій конструкції як узагальненні відсутнє обмеження безмежності пізнання капіталізму реального, відсутні критерії встановлення “спільного культурного значення” (за Вебером), або значимості тих чи інших якостей капіталізму, хіба що на базі кількісної повторюваності, а не якісної визначеності. Проте в ідеальному типі значимість призначається суб’єктом умоглядно, через його “фантазію”, “соціологічну уяву” тощо.

Назагал можна стверджувати, що викладена точка зору стосовно використання Марксом у “Капіталі” ідеальних типів (у розумінні Вебера), дає змогу глибше досліджувати капіталістичне суспільство — як сучасне, так і капіталістичне суспільство взагалі. Таке бачення поширюється і на різноманітні можливі варіації капіталістичного суспільства, хоч би як вони називалися — індустріальне, посткапіталістичне, посткомуністичне, сучасна західноєвропейська цивілізація, суспільство “третьої хвилі” тощо.

Джерела

- Вебер, М. (1990). *Избранные произведения*. М.: Прогресс.
- Гайденко, П. П., Давыдов, Ю. Н. (1991). *История и рациональность: Социология М. Вебера и веберовский ренессанс*. М.: Политиздат.
- Гидденс, Э. (2005). *Социология*. М.: Едиториал УРСС.
- Громов, И. А., Мацкевич, А.Ю., Семенов, В. А. (1997). *Западная социологи*. СПб.: Ольга.
- Енгельс, Ф. (1965). Доповнення до третього тому “Капіталу”. І. Закон вартості і норма прибутку. В К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори в 50 тт.* Т. 25, ч. 2 (с.с. 425–443). Київ: Видавництво політичної літератури України.
- Осипов, Г. В. (Ред.), (1999). *История социологии в Западной Европе и США*. М.: НОРМА–ИНФРА М.

Казаков, В. (2014). Николай Кондратьев: проблема новой науки. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 1, 182–198.

Кустарев, А. (1990). Начало русской революции: версия Макса Вебера. *Вопросы философии*, 8, 119–130.

Леонтьев, В. (1990). Экономические эссе. Теории, исследования, факты и политика. М.: Политиздат.

Маркс, К. (1963). Капітал. Критика політичної економії. Т. 1, кн. I: Процес виробництва капіталу. В К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори в 50 тт.* Т. 23. Київ: Видавництво політичної літератури України.

Маркс, К. (1964). Капітал. Критика політичної економії. Т. 2, кн. II: Процес обігу капіталу. В К. Маркс, Ф. Енгельс, *Твори в 50 тт.* Т. 24. Київ: Видавництво політичної літератури України.

Моммзен, В. (1990). Макс Вебер и историческая наука. *Новая и новейшая история*, 4, 55–64.

Поппер, К. Р. (1992). *Открытое общество и его враги*. Т. 1: Чары Платона. М.: Феникс, Междунар. фонд “Культурная инициатива”.

Ритцер, Дж. (2002). *Современные социологические теории*. СПб.: Питер.

Самуэльсон, П. (1992). *Экономика*. Т. 1. М.: НПО “АЛГОН” ВНИИСИ.

Сколотяный, Ю. (2018). Анатолий Гальчинский: “Новое прочтение Маркса — одна из важнейших задач нашего времени”. *Зеркало недели*, 17, 7.

Аверинцев, С. С., Араб-Оглы, Э. А., Ильичев, Л. Ф. и др. (Ред.), (1989). *Философский энциклопедический словарь*. М.: Сов. энцикл.

Эклунд, К. (1991). Эффективная экономика — шведская модель: (Экономика для начинающих и не только для них...). М.: Экономика.

Матеріал отримано 26.06.2018

References

Averintsev, S. S., et al., (Eds.), (1989). *Encyclopedic Dictionary of Philosophy*. [In Russian]. Moscow: Soviet Encyclopedia Press. [= Аверинцев 1989]

Eklund, K. (1991). *Vår ekonomi: En introduktion till samhällsekonomi*. [In Russian]. Moscow: Ekonomika Press. [= Эклунд 1991]

Engels, F. (1965). Ergänzung und Nachtrag zum III. Buche des „Kapitals“. 1. Wertgesetz und Profitrate. [In Ukrainian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 25, Pt. 2 (pp. 425–443). Kyiv: Publishing House for Political Literature in Ukraine. [= Енгельс 1965]

Gaidenko, P. P., Davydov, Yu. N. (1991). *History and Rationality: Max Weber's Sociology and the Weberian Renaissance*. [In Russian]. Moscow: Politizdat. [= Гайденко 1991]

Giddens, A. (2005). *Sociology*. [In Russian]. Moscow: Editorial URSS. [= Гидденс 2005]

Gromov, I. A., Matskevich, A. Yu., Semenov, V. A. (1997). *Western Sociology*. [In Russian]. Saint Petersburg: Olga Press. [= Громов 1997]

Kazakov, V. (2014). Nikolai Kondrat'yev: The Problem of a New Science. [In Russian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 1, 182–198. [= Казаков 2014]

Kustarev, A. (1990). The Origins of the Russian Revolutions: Max Weber's Version. [In Russian]. *Issues of Philosophy*, 8, 119–130. [= Кустарев 1990]

Leontief, W. (1990). *Essays in Economics. Theories, Theorising, Facts and Policies*. [In Russian]. Moscow: Politizdat. [= Леонтьев 1990]

Marx, K. (1963). Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Erster Band, Buch I: Der Produktionsprozess des Kapitals. [In Ukrainian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 23. Kyiv: Publishing House for Political Literature in Ukraine. [= Маркс 1963]

Marx, K. (1964). *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Zweiter Band, Buch II: Der Circulationsprocess des Kapitals.* [In Ukrainian]. In K. Marx, F. Engels, *Works in 50 vol.* Vol. 24. Kyiv: Publishing House for Political Literature in Ukraine. [= Маркс 1964]

Mommsen, W. (1990). Max Weber and Historical Science. [In Russian]. *Modern and Contemporary History*, 4, 55–64. [= Моммзен 1990]

Osipov, G. V., (Ed.), (1999). *A History of Sociology in Western Europe and the USA.* [In Russian]. Moscow: NORMA Press. [= Осипов 1999]

Popper, K. R. (1992). *The Open Society and Its Enemies.* [In Russian]. In K. R. Popper, *Works in 2 vol.* Vol. 1: *The Spell of Plato.* Moscow: Phoenix Press; International Cultural Initiative Foundation – Soros Foundation USA. [= Поппер 1992]

Ritzer, G. (2002). *Modern Sociological Theory.* [In Russian]. Saint Petersburg: Piter. [= Ритцер 2002]

Samuelson, P., Nordhaus, W. (1992). *Economics*, in 2 vol., vol. 1. [In Russian]. Moscow: Algon Press (attached to the All-Union Academic Research Institute of Systemic Studies). [= Самуэльсон 1992]

Skolotianyi, Yu. (2018). Anatoliy Halchinskiy: “Re-Reading Marx is One of the Most Important Tasks Nowadays”. [In Russian]. *Mirror Weekly*, 17, 7. [= Сколотяный 2018]

Weber, M. (1990). *Selected Works.* [In Russian]. Moscow: Progress. [= Вебер 1990]

Received 26.06.2018